

تربیت عقلانی

ضرورتی اجتناب ناپذیر

محمدحسین زارعی رضائی

گروه آموزشی الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه فرهنگیان

اطلاق می‌شود. به عبارتی در هر یک از انواع تعلیم و تربیت، تربیت عقلی و شناختی وجود دارد. از سوی دیگر در نگاه فردی تربیت عقلانی کسب معارفی است که در فرهنگ عمومی یا در فرهنگ خاص، دانش قلمداد می‌شود. به نظر سقراط میان تربیت عقلانی و اخلاقی رابطه‌ای عمیق وجود دارد (سعیدی، ۱۳۹۰: ۲۲). بنابراین تربیت عقلانی پرورش نیروی عقل است. در نظام تعلیم و تربیت، عقل در قدرت استدلال و تجزیه و تحلیل و ترکیب امور نقش مهمی ایفا می‌کند. به اعتقاد ابن‌سینا، تربیت عقلانی به معنای پرورش قوه عقلانی برای رسیدن به قرب الهی است که با شناخت موانع و عبور از آن‌ها می‌تواند عقل متربی را بالنده کند. بایسته است در محور شناختی مؤلفه‌های وهم، ستیزه‌جویی با حقیقت، اختلال در حواس، طغیان‌های نفسانی و در محور نگرشی مؤلفه‌های عدم تمایز میان خوبی‌ها و بدی‌ها (فضائل و رذائل)، خشم و غضب، عدم خلوص نیت، وابستگی به امور دنیوی و در محور عملی مؤلفه‌های سرکشی در برابر فرامین الهی، تحریکات شیطانی، افزون‌خواهی (حرص) و شهوت‌رانی بررسی شود و به همراه شرح هر مؤلفه، راهکارهای جدید تربیتی در مواجهه با موانع تربیت عقلانی تبیین شود (محمدی خوشنوی و دیگران، ۱۴۰۲).

حکیم صدرالمآلهین ملاصدرای شیرازی نیز با در نظر گرفتن قابلیت‌های خرد آدمی معتقد است عقل انسانی توانایی‌هایی همچون تجزیه، تحلیل و ترکیب امور را دارد. به نظر وی، هدف از آفرینش هستی معرفت و علم بوده است و افراد با توجه به میزان حرکت عقلانی‌شان در جاتی متفاوت دارند. در این راستا، آدمی باید به اندیشه‌های علمی روی آورد و بکوشد از مرتبه عقل هیولانی به افق عقل بالفعل و... گام فراتر نهد تا نفس او به فعلیت شایسته خود برسد. ملاصدرا ادراک را دارای ساحت‌ها و مراتب حسی، حصولی، خیالی، وهمی و عقلی می‌داند و مراتبی را برای رشد انسان در حوزه فکری قائل است. بنابراین، آدمی می‌تواند در مرتبه آغازین

تعلیم و تربیت پیش از هر چیز مفهومی اجتماعی است که نسل جدید را با مجموعه‌ای از علوم که بخشی از فرهنگ را تشکیل می‌دهد، آشنا می‌کند. تعلیم و تربیت همچنین این نسل را با معانی مشترک و تفسیرهایی آشنا می‌سازد که جامعه و فرهنگ از حوادث و واقعیت‌های جهان خارج ارائه داده است. بنابراین، تعلیم و تربیت از منظر اجتماعی سعی دارد به افراد کمک کند و جهان را برای اعضای جدید جامعه معنا ببخشد (جان الیاس، ۱۳۸۰: ۱۳).

از این رو، می‌توان ادعا کرد تعلیم و تربیت در رایج‌ترین کاربرد خود بر عقلانیت یعنی پرورش اندیشه دلالت دارد. انواع گوناگون تربیت که اصطلاحاً اخلاقی، سیاسی، زیبایی‌شناختی و مانند آن نام گرفته‌اند، همگی مؤلفه‌های شناختی یا عقلانی دارند. تربیت عقلانی با دانش، فهم، ژرف‌اندیشی و قضاوت ارتباط دارد.

فلاسفه تعلیم و تربیت رویکردهای متعددی به تربیت عقلانی دارند. بعضی از آن‌ها رابطه ذهن و دانش عینی را ماوراء طبیعی می‌دانند و برخی دیگر بر فعالیت خود ذهن تأکید دارند. عده‌ای هم بر انواع معرفت اصرار می‌ورزند. با وجود این، مؤلفه‌های شناختی به قدری اهمیت دارد که به‌طور ویژه مورد توجه تعلیم و تربیت قرار می‌گیرد؛ تعلیم و تربیتی که هدف مستقیم آن دانستن و درک کردن بوده و ضرورتاً برای آن، غایتی ورای این در نظر گرفته نشده است.

واژه تربیت عقلانی در اصطلاح روان‌شناسان و عالمان تعلیم و تربیت به گونه‌ای از تربیت اطلاق می‌شود که رشد و تقویت نیروهای عقل و ذهن انسانی را به دنبال دارد و طی آن، قدرت استدلال انسان نیز افزایش می‌یابد. از این رو، تربیت عقلانی به همه انواع تعلیم و تربیت



إلى ما قالَ و لاَ تَنْظُرْ إِلَى مَنْ قَالَ» (به گفته بنگر نه به گوینده آن) (الآمدی، ۱۳۳۷ ش: حدیث ۵۰۴۸). عامل است و در هر زمینه‌ای، گوینده سخن برای وی ملاک پذیرش نیست، بلکه گفته‌ها بیش از گویندگان برای وی اهمیت دارد. همچنین به فرموده امیر (ع) کلام حق را با افراد محک نزنند، بلکه افراد را با حق بسنجند: «لا یعرف الحق بالرجال لكن اعرف الحق تعرف اهله؛ حق با شخصیت‌ها شناخته نمی‌شود؛ حق را بشناس تا اهل آن را بشناسی» (فتال نیشابوری، ۱۳۷۵: ۳۱؛ سعیدی، ۱۳۹۰: ۲۲).

با این حال می‌توان به زبان ساده نتیجه گرفت تربیت عقلانی عبارت است از: تقویت عواملی که استقامت عقل را بر طریق فطری سبب می‌شود و فراهم کردن زمینه فراگیری و کاربست اصول منطقی و فلسفی، به‌ویژه قیاس برهانی، به‌گونه‌ای که مرتبی بتواند مسائل درون دینی و برون دینی را درک و هضم کند و اعتقادش به باورهای دینی و عمل او به احکام از روی بصیرت باشد و اگر جایی هم مسئله‌ای را به‌طور تعبدی می‌پذیرد، دلیل عقلی او را به این تعبد رهنمون کرده باشد (نوذری و زارعی رضائی، ۱۴۰۰).

غرض از نگارش این مطالب فقط بیان مباحث نظری حوزه تربیت عقلانی نبوده و نیست، بلکه این نوشتار درصدد است مخاطب را به چالشی توجه دهد که امروزه نسل نوجوان و جوان و حتی بزرگسال جامعه با آن دست و پنجه نرم می‌کنند. زندگی امروزه ما آن‌چنان وابسته به فناوری‌های ارتباطی و اطلاعاتی و فضای مجازی است که چه بسا اگر یک روز ارتباط ما با این فضا قطع شود، نه تنها برنامه‌هایمان به هم می‌ریزد، بلکه دچار انواع اضطراب و نگرانی هم می‌شویم (لطیفی، ۱۴۰۲: ۱۱۵). «فضای مجازی» واژه‌ای برای اشاره به نوعی «فرا فضا» یا «فضای ذهنی» یا به تعبیری تفصیلی‌تر، دنیایی از معانی و مفاهیم، اطلاعات، کنش‌ها و رفتارها، روابط، هویت‌ها و نظام‌های انسانی است که با استفاده از «فناوری اطلاعات و ارتباطات» و در بستر شبکه «اینترنت» شکل گرفته است (همان،

متوقف شود یا به حرکت در مراتب رشد ادامه دهد. وی معتقد است اصولاً هدف از وضع قوانین و احکام الهی به کارگیری عالم غیب برای ارتقای عالم شهادت و استخدام شهوات و عواطف و احساسات برای رشد عقلانیت است. در نتیجه این تربیت، شهوات در اختیار عقل قرار می‌گیرند؛ اما اگر رفتارهای ناپه‌نجار رشد یابند، خرد در خدمت شهوات قرار می‌گیرد.

همچنین اگر به‌درستی در احکام دین تأمل کنیم، درخواهیم یافت که هیچ دستوری از دستورهای شرع از تقویت بُعد متعالی انسان تهی نیست؛ پس باید به هوش بود و در هیچ کدام از کردارها توجه به خدا و ملکوت را از یاد نبرد. حکیم متأله شیرازی از برخی معاصران خود که پرده بر دیده افکنده‌اند و از انوار حکمت و اسرار آن محروم مانده‌اند، شکوه می‌کند؛ زیرا آن‌ها ژرف‌اندیشان در امور ربانی و آیات سبحانی را به بدعت متهم می‌کردند. حکیم شیراز این افراد را از دایره خرد و عرفان بیرون و در زندان حس و مادیات گرفتار می‌داند. ایشان این قبیل افراد را که روش حکمت و یقین را کنار نهاده‌اند، با دانش به دشمنی برخاسته‌اند، پرچم جهل برافراشته‌اند و در واقع علم را به مسلخ کشیده‌اند، جاهل و نادان می‌داند. از این‌رو، هر کس در دریای نادانی شناگری ماهر باشد و از درخشش معقول و منقول بیشتر فاصله گیرد، به پذیرش و تقلید نزدیک‌تر می‌شود. صدر المتألهین با تأکید بر ضرورت ژرف‌اندیشی در همه شئون و نظام هستی، معتقد است کسی که به تقلید خشنود باشد و بر ظواهر تکیه کند، هرگز به حقایق نمی‌رسد. به نظر ملاصدرا، در عرصه علوم باید حصارهای تقلید را شکست و به صرف اینکه نظریه‌ای دیدگاهی مشهور شده است، نباید آن را پذیرفت؛ زیرا این روش موجب وقوع خطا در علوم نظری می‌شود. بنابراین حکیم واقعی کسی است که فقط به‌خاطر مشهور بودن یک دیدگاه آن را درست نپندارد. چنین فردی هنگامی که به نظر حق برسد، از مخالفت با اکثریت به خود بیم راه نمی‌دهد و به مفاد حدیث «انظر



چه؟ توسعه فرهنگی و سیاسی این است که انسان‌ها در جامعه احساس کنند می‌توانند درست بیندیشند، درست بفهمند و درست فرا بگیرند. اگر کشوری بتواند خود را به اینجا برساند، توطئه‌ها و گمراه‌گری‌ها در آن اثر نمی‌کند. این چیز خوبی است؛ اما این با جنجال و غوغا و های‌وهوی و روزنامه‌بازی و امثال این‌ها درست نمی‌شود. به‌دست معلم درست می‌شود. توسعه سیاسی و توسعه فرهنگی را معلم پایه‌گذاری می‌کند. شما هستید که در داخل مدارس خودتان، این کودک را از هفت سالگی تحویل می‌گیرید و در هجده‌نوزده سالگی تحویل دانشگاه می‌دهید. اساسی‌ترین و مهم‌ترین دوران عمر این کودک، با شما معلمان است. باید کشور و جامعه روی این مسئله حساب کنند. معلم یعنی آن کسی که می‌تواند خصوصیات اخلاقی خوب را در بچه پرورش دهد، معلومات خوب را به کودک بیاموزد، فکر کردن را به کودک بیاموزد، استقلال رأی را به کودک بیاموزد» (مقام معظم رهبری آیت‌الله خامنه‌ای، بیانات مورخ: ۱۳۷۸/۰۲/۱۵).

در پایان با این سخن ارزشمند معلم شهید آیت الله مطهری (ره) این نوشتار را خاتمه می‌دهیم: «هدف معلم باید بالاتر از صرف آموزش دادن باشد و آن این است که نیروی فکری متعلم را پرورش دهد و او را به سوی استقلال رهنمون شود. باید قوه ابتکار او را زنده کند؛ یعنی در واقع، کار معلم آتش‌گیره دادن است. فرق است میان تنوری که شما بخواهید آتش از بیرون بیاورید و در آن بریزید تا آن را داغ کنید و تنوری که در آن هیزم و چوب جمع است و شما فقط آتش‌گیره از خارج می‌آورید و آن قدر زیر این چوب‌ها و هیزم‌ها قرار می‌دهید که این‌ها کم‌کم مشتعل شوند» (مطهری، ۱۴۰۳: ص ۱۵).

ص ۱۱۸). اغلب جوانان نسل جدید بیشتر وقت خود را با فضای مجازی می‌گذرانند. رسانه‌ها و به‌طور خاص فضای مجازی و به‌طور اخص شبکه‌های اجتماعی در سکوه‌های (پلتفرم‌های) متنوع و گسترده خود، گذشته از مزایای غیرقابل انکاری که دارند، خواسته یا ناخواسته مخاطبان خود را تا حد زیادی از احساس نیاز به فکر و اندیشه و تربیت عقلانی دور نگه می‌دارند. امروزه به‌آسانی و فقط با داشتن یک گوشی تلفن همراه هوشمند و اتصال به شبکه جهانی اینترنت می‌توان به اقیانوس بی‌کران اطلاعات متصل شد و بدون اندک تأمل، فکر و اندیشه‌ای آنچه را مورد نظر است، به دست آورد. همچنین می‌توانید در کمترین زمان ممکن و بدون زحمت و بی‌آنکه از درستی یا نادرستی داده‌های کسب‌شده و اغراض و اهداف تولیدکنندگان آن‌ها مطلع باشید، به‌طور گسترده آنچه را کسب کرده‌اید، باز نشر و خود را در چرخه گردش آزاد اطلاعات قرار دهید. همه این موارد در بستر سطحی‌نگری و استفاده حداقلی از فکر و اندیشه و تدبیر شکل می‌گیرد. در نتیجه، نسل جوان ما را از درک اهمیت بهره‌مندی از ژرف‌اندیشی و کاربست حداکثری قوه عاقله محروم یا لاقال غافل می‌کند. به‌طور طبیعی راه مقابله با این رخوت فکری و بی‌رغبتی به اندیشیدن و متمایل شدن به تقلید و پذیرش هر لقمه که فضای مجازی برای شما گرفته است، تأکید بر تربیت عقلانی و توجه ویژه و هدفمند معلمان و مربیان به آموختن تفکر و اندیشیدن است. در بیانات مقام معظم رهبری آیت‌الله خامنه‌ای یکی از مهم‌ترین وظائف معلم که می‌تواند در توسعه فرهنگی سیاسی جامعه مؤثر باشد، آموزش فکر و اندیشیدن و رساندن دانش‌آموزان به استقلال رأی و دوری از تقلید کورکورانه است. ایشان در این خصوص می‌فرمایند: «توسعه سیاسی و توسعه فرهنگی یعنی

منابع

۱. الامدی، عبدالوحدین محمد، ۱۳۳۷ش، غررالحکم و درر الکلم، ترجمه محمدعلی انصاری قمی، تهران: نشر محمد علی الانصاری القمی.
۲. جان‌البیاس، ۱۳۸۰ش، «تربیت عقلانی (۱)»، ترجمه عبدالرضا ضرابی، مجله معرفت، شماره ۴۴، صص ۳۹-۴۹ (باتصرف و تلخیص).
۳. خامنه‌ای، سیدعلی، ۱۳۹۲، گزیده بیانات (جای خالی فکر محوری) در: <https://farsi.content?id=khamenei.ir/speech>، ۲۳۰۳۷. تاریخ انتشار ۱۳۹۲/۰۴/۱۵.
۴. خامنه‌ای، سیدعلی، پایگاه اطلاع رسانی دفتر مقام معظم رهبری: <https://www.leader.ir/Leader.ir>
۵. سعیدی، حسن، ۱۳۹۰، «تربیت عقلانی در فلسفه اسلامی»، روزنامه ایران، شماره ۴۷۹۸، به تاریخ ۱۳۹۰/۰۳/۰۱، ص ۲۲ (باتلخیص و تصرف).
۶. محمدی خسوثی، زهرا و نوروزی، رضاعلی و رحیم‌پور، فروغ السادات، ۱۴۰۲، «شناسایی و تبیین مؤلفه‌های موانع تربیت عقلانی از دیدگاه ابن‌سینا»، دوفصلنامه حکمت سینوی (مشکوه النور)، شماره ۷۰، (پاییز و زمستان)، دوره ۲۷ صص ۱۱۵-۱۳۶ و همو، ۱۴۰۳، ۷. محمدی خسوثی، زهرا و نوروزی، رضاعلی و رحیم‌پور، فروغ السادات، ۱۴۰۳، «روش‌های تربیت عقلانی از نگاه ابن‌سینا»، دوفصلنامه حکمت سینوی (مشکوه النور) شماره ۷۱ (بهار و تابستان)، دوره ۲۸ صص ۲۰۵-۲۲۷ (با تصرف و تلخیص).
۸. فتال‌نیشابوری، محمد بن احمد، ۱۳۷۵ش، روضه الواعظین، قم: نشر الشریف الرضی، جلد اول.
۹. نودری، محمود و زارعی رضایی، محمدحسین، ۱۴۰۰، «مبانی، مفهوم و اهداف تربیت عقلانی از دیدگاه علامه طباطبائی»، پژوهش در آموزش معارف و تربیت اسلامی، صص ۲۵-۴۶.
۱۰. لطیفی، علی، ۱۴۰۲ (درآمدی بر چالش‌های تربیت اسلامی در دنیای معاصر، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، دانشگاه فرهنگیان).
۱۱. مطهری، مرتضی، ۱۴۰۳ش، تعلیم و تربیت در اسلام، تهران: صدرا.